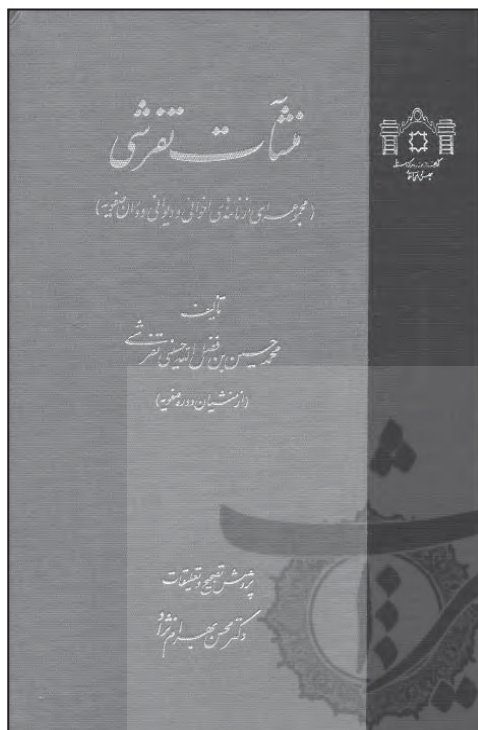

منشآت تفرشی

علی هاشمی عرقلو

منشآت تفرشی (مجموعه‌ای از نامه‌های اخوانی و دیوانی دوران صفویه)؛ محمدحسین بن فضل‌الله حسینی تفرشی؛ پژوهش، تصحیح و تعلیقات: دکتر محسن بهرام‌نژاد؛ کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی؛ چاپ اول؛ تهران: ۱۳۹۰؛ پنجاه و سه + ۱۷۸ ص.

سابقه کهن آثار مکتوب فارسی، به نظم و به نثر، همچنین کاربردهای گوناگون این آثار سبب شد که در طول تاریخ انواع مختلفی از آثار مکتوب در زمینه‌ها و رشته‌های گوناگون پدید آید. در حوزه متون منثور نیز، که بحث اصلی ما در این مقاله پرداختن به گونه‌ای از آن است، این تنوع دیده می‌شود. از همان ادوار آغازین نثر فارسی دری، در کنار نثر کتاب‌های علمی، داستانی، تاریخی، دینی و... نثر منشآت و ترسلات جای خود را باز کرد و کم‌کم برای خود ساختار و شیوه خاصی ایجاد نمود. این آثار که به نام‌هایی چون: نامه‌ها، مکاتبات، مکاتیب، مکتوبات، مراسلات، رسایل، رقعات و توقیعات خوانده می‌شوند، جدای از فواید ادبی و زبان‌شناختی، نشان‌دهنده گوشه‌هایی از تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران هستند. آثاری که در حوزه ترسل در ادبیات فارسی نگاشته شده‌اند از حیث علت تدوین و نگارش به چهار گروه تقسیم می‌شوند: ۱. رسایلی که به لحاظ نظری فن نگارش را آموزش داده‌اند؛ ۲. مجموعه‌ای از منشآت یک مؤلف که از طرف خود نویسنده یا دولتمردان نوشته شده است؛ ۳. مکتوباتی که به دبیران و منشیان معروف منسوب بوده و شخص دیگری آنها را برای نمونه و سرمشق در یک مجموعه گرد آورده است؛ ۴. مجموعه منشآت که دبیران و منشیان بنا بر قریحه خود، برای سرمشق دیگران، می‌نوشتند بدون آن که آن نامه‌ها برای شخص خاصی نوشته و ارسال شده باشند. همچنین از لحاظ موضوعی، نامه‌ها به سه دسته تقسیم می‌شوند: سلطانیات، دیوانیات و اخوانیات. برای هر یک از موارد بالا نمونه‌های متعدد و متنوعی از نسخه‌های خطی در

کتابخانه‌ها موجود است که برخی از آنها — نظیر عتبة الکتبة، التوسل الی الترسل، منشآت خاقانی، وسائل الرسائل و دلائل الفضائل و... — با تلاش محققان و پژوهشگران تصحیح و چاپ شده است و بخش اعظم آنها هنوز تصحیح نشده مانده و ارزش واقعی آنها، از جنبه‌های گوناگون، به دست نیامده است. کتاب منشآت تفرشی یکی از این مجموعه کتاب‌هاست که به همت آقای محسن بهرام‌نژاد از خطر خمول و گمنامی رهایی یافته و بابت تازه برای دوستداران و پژوهشگران تاریخ و فرهنگ ایران و زبان و ادبیات فارسی گشوده شده است. این اثر که متعلق به نویسنده‌ای از دوره صفوی است، دارای ویژگی‌هایی است که در ادامه مطالب، ضمن معرفی نویسنده و ویژگی‌های اثر چاپ‌شده، به آنها خواهیم پرداخت. دوره صفوی، که در آن شاهد دگرگونی‌های مختلفی در

عرصه اجتماعی، فرهنگی، علمی و... هستیم، باعث شد که نویسندگان فارسی‌زبان در زمینه‌های گوناگون به تولید آثار، به‌ویژه آثار ادبی، بپردازند. ترسل و نامه‌نگاری نیز در این عهد گسترش یافت و حداقل از لحاظ کمی توسعه فراوانی پیدا کرد چنان‌که امروزه نمونه‌های متعددی از منشآت این دوره در کتابخانه‌ها موجود است. دلایل این اتفاق را می‌توان چنین برشمرد: استمرار طولانی حیات حکومت صفویه؛ گستردگی طبقه‌منشیان در موازات توسعه نظام دیوانی؛ تغییر و تبدیل ادبیات درباری به یک ادبیات همگانی؛ محفوظ ماندن آثار منشآت از آسیب‌های زمانه؛ توسعه و انتشار زبان و ادب فارسی در دربار گورکانیان هند.

محمدحسین بن فضل‌الله حسینی تفرشی، از جمله شخصیت‌های عصر صفوی است که در دستگاه اداری این حکومت به کار انشا و ترسل می‌پرداخته است. متأسفانه از زندگی تفرشی اطلاعات خاصی در کتاب‌های تاریخ و تذکره‌ها وجود ندارد و فقط بعضی مسائل مربوط به دوره‌ای از زندگی او از لابه‌لای نامه‌هایش برای ما روشن می‌شوند. تاریخ تولد و وفات او نیز دقیقاً مشخص نیست و فقط می‌توان گفت که احتمالاً وی تا سال ۱۰۴۱ ق زنده بوده است.

یکی از آگاهی‌هایی که از طریق مجموعه منشآت تفرشی به دست می‌آید این است که او پس از یک مطالبه با میرزا حاتم‌بیگ اردوبادی از مقام منشی‌گری معزول می‌شود و جایگاه خود را از دست می‌دهد. این دوری از مقام منشی‌گری که تا زمان حکومت شاه صفی طول کشید، سال‌های سخت و پررنجی را برای محمدحسین تفرشی به وجود آورد؛ البته این دوری از خدمت، با وجود سختی‌هایی که در معیشت تفرشی ایجاد کرد، باعث شد که او بتواند آزادانه به بیان مافی‌الضمیر و درونیات خود بپردازد و از قید و بند مراعات‌های حکومتی در بیان مطالب رها باشد. به همین دلیل، منشآت او دارای اهمیت ویژه‌ای است که در مطالعات تاریخی و اجتماعی دوره صفویه می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. همچنین این نویسنده علاوه بر مجموعه منشآت خود، در سال‌های بازگشت دوباره به خدمت درباری، شروع به تألیف کتابی درباره حکومت صفوی کرده بود که، احتمالاً به سبب مرگ او، ناتمام ماند.

از منشآت تفرشی فقط یک نسخه، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، وجود دارد که به تصحیح جناب آقای دکتر

محسن بهرام‌نژاد، استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، به چاپ رسیده است. سوابق پژوهشی و آموزشی مصحح این اثر نشان‌دهنده دانش و آگاهی ایشان نسبت به دوره صفوی و آثار باقی‌مانده از آن دوران است.

کتابی که آقای بهرام‌نژاد فراهم کرده‌اند، علاوه بر متن منشآت، بخش‌های دیگری هم دارد. ایشان ابواب کتاب را به این صورت تقسیم نموده‌اند: پیشگفتار، مقدمه، منشآت، تعلیقات، تصویر نسخه خطی، نمایه‌ها و کتابنامه. در پیشگفتار این کتاب مطالبی درباره تقسیمات منشآت و تاریخچه مختصری از آنها آمده است. همچنین به طور ویژه، درباره خوانیات، تاریخچه آن، موضوعات رایج در این نوع نوشته‌ها و خوانیات چاپ‌شده در ایران و هند صحبت کرده‌اند. این بخش از کتاب، بدون شک، شامل مطالبی مفید است که کمتر به آنها پرداخته شده است. در مقدمه نیز مختصری از زندگی نامه تفرشی، مشخصات نسخه خطی منشآت، محتوای مکتوبات و روش تصحیح را آورده‌اند. مصحح، در بیان محتوای مکتوبات، به برشماری تعداد و گونه‌های نامه‌های تفرشی پرداخته و بعضی از نکات تاریخی، اجتماعی و سیاسی مندرج در این نامه‌ها را بررسی کرده است.

بخش اصلی این کتاب، یعنی منشآت تفرشی، حاوی پنج‌جاه و هفت فقره از نامه‌های اوست. از این میان، چهل و چهار نامه در تقسیم‌بندی محتوایی منشآت جزو گروه نامه‌های اخوانی به حساب می‌آیند؛ یعنی نامه‌هایی که به میرزا حاتم‌بیگ، میرزا طالب‌خان، میرزا عبدالحسین منشی‌الممالک، میر عبدالغنی تفرشی، میرزا ابراهیم همدانی و... نوشته است. همچنین تعداد نه نامه دیوانی در این اثر وجود دارد که نامه شاه عباس اول به اکبرشاه و نامه شاه عباس اول به پادشاه عثمانی از آن جمله‌اند. چهار نامه متفرقه و عریضه نیز علاوه بر موارد فوق در این مجموعه وجود دارد.

نثر منشآت تفرشی از نظر واژگانی همانند دیگر متون این دوره سرشار از واژگان عربی است؛ همین‌طور بعضی واژگان فارسی و ساخت‌های کلمات که از ویژگی‌های دوران صفوی است در این نامه‌ها دیده می‌شود. نثر این کتاب، در مقایسه با دیگر آثار عصر صفوی، نسبتاً ساده و روان است و نویسنده در بیان مطالب چندان راه اطناب نیپیموده است. همچنین حجم

نامه‌های محمدحسین تفرشی معمولاً بین یک تا دو صفحه است و کمتر نامه‌ای از او تا چهار صفحه به درازا می‌کشد و این کوتاه‌نویسی از ویژگی‌های منشآت اوست. کوتاه‌گویی و کوتاه‌نویسی تفرشی در نامه‌هایش زمانی بیشتر جلوه می‌کند که ما بدانیم که نامه‌های نویسنده معاصر او، فریدون بیگ، در کتاب منشآت السلاطین گاه به ده‌ها صفحه می‌رسد یا در کتاب وسائل الرسائل و دلائل الفضائل که متعلق به قرن ۷ ق است، معمولاً نامه‌ها بیش از ۵ صفحه دارند و بعضی از آنها بیش از بیست صفحه‌اند. استفاده مناسب و بجا از آیات و ابیات و ویژگی دیگر نامه‌های تفرشی است. توضیح این مطلب آن است که آمیختن آیات و احادیث و ابیات با نثر — برای ایجاد تنوع، افزایش آهنگ کلام، اظهار فضل، تفنن در کلام، ارائه شاهد و مثال جهت افزایش تأثیر و ... — در بخش عمده‌ای از آثار منثور ادب فارسی دیده می‌شود. در مکاتیب و منشآت هم، بالطبع، این نوع کاربرد فراوان است؛ اما معمولاً نویسندگان منشآت، خصوصاً آنها که گرایش به نثر فنی و مصنوع داشتند، در استفاده از آیات و ابیات راه افراط را پیموده‌اند و از این راه هم بر حجم نامه‌های خود افزوده‌اند، هم فهم گفته‌هایشان را بر خواننده سخت‌تر نموده‌اند و خواننده را از خواندن متنی ساده و روان محروم کرده‌اند. این افراط، گاه تا آنجا پیش می‌رود که نویسنده نامه، در ابتدای سخنش قصیده‌ای طولانی به عربی یا فارسی می‌آورد. یکی از وجوه تمایز منشآت تفرشی با دیگر آثار از این دست، در همین مطلب است. تفرشی در نامه‌های خود از آیات، احادیث و ابیات فارسی و عربی، در حد معتدل و مطلوبی استفاده کرده است. به بیان دیگر او، برخلاف بعضی از نویسندگان، از آیات و ابیات برای اظهار فضل و خودنمایی استفاده نکرده است، بلکه آیات و ابیاتی که به کار گرفته است برای خوش‌تر شدن متن و افزایش لذت خواننده بوده است. همچنین بیشتر ابیاتی که آورده از اشعار فارسی است و کمتر از ابیات عربی استفاده کرده است.

بخش «تعلیقات» در متون مصحح، جزء بخش‌های مهم و اصلی به شمار می‌رود. در این بخش، مصحح می‌تواند با ارائه اطلاعات درست، کامل و متناسب با میزان دانش خوانندگان، ضمن عرضه اطلاعات مفید و آگاهی‌های جدید به آنها، میزان تسلط خود بر متن کتاب، منابع و ریشه‌های آن، دوره نگارش کتاب و ... نشان دهد. در حقیقت بخش عمده‌ای از کار تحقیق بر نسخه‌های خطی مربوط به گردآوری مطالب و نگارش تعلیقات مناسب برای اثر است. مصحح منشآت تفرشی، در بخش تعلیقات این کتاب، به معرفی بعضی از افرادی که نامشان در خلال نامه‌های تفرشی آمده، می‌پردازد و خلاصه‌ای از زندگی‌نامه آنها را عرضه می‌کند. این معرفی‌ها در شناخت شخصیت و زندگی و دانستن جایگاه مخاطبان نامه‌های تفرشی مفید هستند؛ البته مصحح در این بخش، با توجه به طیف مخاطبان، از آوردن توضیحات درباره کاربردهای ادبی و معنایی متن خودداری کرده است. همچنین هیچ اطلاعی از منابع و مصادر شواهد شعری این کتاب ارائه ننموده است.

بخش «نمابه‌ها»ی این کتاب هم شامل شش فهرست است که هر یک می‌توانند پژوهش در این اثر را تسهیل نمایند. در میان این فهرست‌ها، فهرست «مناصب و مشاغل و اصطلاحات دیوانی» در مطالعات مربوط به ساختار حکومت صفوی می‌تواند پژوهشگران را یاری دهد. همچنین نگاهی به فهرست منابع این کتاب، نشان‌دهنده تلاش گسترده مصحح و بهره‌گیری او از منابع گوناگون است. این تلاش و کوشش مصحح در کنار چاپ زیبا و بسامان کتابخانه مجلس شورای اسلامی، باعث شده تا اثری خوب و درخور تحسین برای مخاطبان و علاقه‌مندان فرهنگ و ادب فارسی عرضه شود. این امر می‌تواند نویدبخش تصحیح و چاپ دیگر نسخه‌های خطی مکاتیب و منشآت باشد و منابع فراوانی را برای مطالعات زبانی، تاریخی، سیاسی و فراهم کند...